

GRAĐEVINSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

NAUČNI SKUP

**UNAPREĐENJE I DALJI
RAZVOJ STANOVANJA
U VIŠESPRATNIM
STAMBENIM
ZGRADAMA**

- U USLOVIMA
RAZLIČITIH VLASNIČKIH ODNOSA

**5 - 6
OKTOBAR
NIŠ 1995**

1960/1995

POKROVITELJ

MINISTARSTVO REPUBLIKE SRBIJE
ZA URBANIZAM, STAMBENO KOMUNALNE
DELATNOSTI I GRAĐEVINARSTVO

GRADJEVINSKI FAKULTET NIŠ - NAUČNI SKUP - OKTOBAR 1995
STANOVANJE 1/95

TEMATSKE OBLASTI NAUČNOG SKUPA:

PROJEKTOVANJE - URBANIZAM
ENERGETSKO-EKOLOŠKI ASPEKTI RACIONALIZACIJE
ORGANIZACIJA I TEHNOLOGIJA
RACIONALIZACIJA KONSTRUKCIJA I KONSTRUKTIVNIH SKLOPOVA
STAMBENA REGULATIVA U AKTUELNIM USLOVIMA
INFORMACIONI SISTEMI I RAČUNARSKA TEHNOLOGIJA
U STAMBENOJ OBLASTI

**PROGRAMSKO-ORGANIZACIONI ODBOR
NAUČNOG SKUPA**

Dr Dušan Ilić, dia - predsednik
Stojan Savić, dia - g.sekretar
Đr Zoran Radović, dia
Dr Milisav Damnjanović, dia
Dr Petar Mitković, dia
Dr Slobodan Milenković, dig
Dr Dima Trajković, dig
Dr Dušan Petković, dig
Mr Petar Dančević, dia
Mr Đorđe Đorđević, die

ZBORNİK PRIREDIO: Prof. Dr Dušan Ilić

Tehnička priprema: Mr. Dragan Milićević
Mr. Dragan Radivojević

Izdavanje finasiski podržali:

- MINISTARSTVO REPUBLIKE SRBIJE ZA NAUKU I TEHNOLOGIJU
- MINISTARSTVO REPUBLIKE SRBIJE ZA URBANIZAM, STAMBENO
KOMUNALNE DELATNOSTI I GRAĐEVINARSTVO

IZDAVAČ: GRAĐEVINSKI FAKULTET NIŠ
ZA IZDAVAČA DEKAN FAKULTETA Prof. Dr Slobodan Kobliška

ISBN 86-80295-26-4

Stampa: "PROSVETA - NIŠ"
Tiraž: 300

25. Katalin Delević
KONCEPT ES - ZA IZBOR OPTIMALNOG OPLATNOG
SISTEMA U GRAĐEVINARSTVU 227
26. Lidija Djokić, Gordana Ćosić
OSVETLJENJE KAO FAKTOR KOMFORA STAMBENOG
PROSTORA 239
27. Ljiljana Vasilevska
NAČINI UREĐENJA I KORIŠĆENJA
GRAĐEVINSKOG ZEMLJIŠTA U USLOVIMA
VLASNIČKE TRANSFORMACIJE
- PROBLEMSKI OKVIR 247
28. Milan Đurić, Snežana Litvinović
POSLOVNI APARTMANI - OSNOVE TIPOLOGIJE 257
29. Milan G. Letić, Željko D. Jakšić
PRILOG PROCENI VREDNOSTI STAMBENIH
I DRUGIH OBJEKATA 265
30. Milan R. Trivunić
OPTIMALNA METODA MONTAŽE ZGRADA 275
31. Milica Jovanović Popović, Slobodan Mišić
STAKLENE BAŠTE KAO ELEMENAT ENERGETSKE
EFIKASNOSTI STAMBENIH ZGRADA 283
32. Milisav Damnjanović, Saša Dinić
JEDNA MOGUĆNOST PRIMENE METALNIH
KONSTRUKCIJA U STANBENOJ IZGRADNJI 291
33. Milorad B. Ribar, Aleksandar Č. Videnović
PROBLEMATIKA VIŠEPORODIČNOG
STANOVANJA U SELIMA 299

PROBLEMATIKA VIŠEPORODIČNOG STANOVANJA U SELIMA

Milorad B. Ribar¹, Aleksandar Č. Videnović²

Rezime

Stanovanje u selima podrazumeva izraženu individualnost i egzistiranje manjih zajednica na (u zavisnosti od tipa sela), nekad većem, a nekad manjem prostoru. Takvu zajednicu obično predstavlja uža ili šira porodica ili zadruga. Kako je stanovanje u selima neposredno povezano sa radom i to najčešće poljoprivredom, organizacija prostora na dvorištu seoskog življa suštinski se razlikuje od funkcionalnih karakteristika urbanog stanovanja.

U našim selima su tokom posleratnih decenija nicali višespratni stambeni objekti, namenjeni uglavnom uslužnom nepoljoprivrednom stanovništvu. Kako po osnovnim pojavnim i vizuelnim manifestacijama, tako i po funkcionalnim karakteristikama, ovi se objekti, uključujući i njihove korisnike, nisu nikada uklopili u sliku sela i navike i običaje života u sredinama u kojima su građeni.

Činjenica da je mešovito (poluagrarno) stanovništvo u našim selima počelo da prevladuje, kao i da će se ti procesi radikalizovati u budućnosti, ukazuje na neodgovarajući pristup izgradnji stambenog prostora za stanovništvo čije je bavljenje poljoprivredom sekundarno, ali po pravilu uvek prisutno u funkciji dopune sredstava za život.

Otuđenost i malodušnost, pa i nezadovoljstvo neprilagođenim načinom života na selu, koji se vremenom stvara kod stanara u višeporodičnim stambenim zgradama, predstavlja dobar razlog da se obezbeđivanju stambenog prostora za službeničko stanovništvo sela ubuduće prilazi na promišljeniji način.

1 prof. Dr Milorad B. Ribar, dipl.ing.arh., Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Bulevar Revolucije 73/II, kabinet 242, tel. 011 / 32-29-212 / lok. 442
2 asist. Mr Aleksandar Č. Videnović, dipl.ing.arh., Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Bulevar Revolucije 73/II, kabinet 242, tel. 011 / 32-29-212 / lok. 442

1. UVOD

Stanovanje u selima, preovlađujući je tip organizacije života ne samo kod nas, već i u većini zemalja sveta. Pri tom je suštinski razlog takvog razmeštaja stanovništva njegov agrarni karakter, odnosno težnja ka neposrednoj vezi sa prostorom osnovne delatnosti - poljoprivrednim zemljištem. Ova povezanost života i rada na jednom mestu, uslovlila je stvaranje specifične organizacije prostora na seoskom dvorištu, gde se jasno mogu uočavati snažno protkani radni i ostali prostori. Po pravilu je ovaj odnos i generator morfološke strukture seoskog naselja, gde se u zavisnosti od veličine, organizacije i međuodnosa dvorišta, kao osnovnih jedinica seoskog naselja, formira selo i njegov prostorni karakter.

Usled povezanosti sa radom i to po pravilu poljoprivrednim, organizacija prostora na kućištu seoskog življa u mnogome se razlikuje od funkcionalnih karakteristika urbanog stanovanja. Osim što se prostorno i u slici koju pruža, seosko stanovanje u svojoj najopštijoj formi jasno grupiše u karakter ruralnog naselja, ono tokom vremena kod korisnika odnosno stanovnika sela, stvara tradicionalni, nasleđeni stav prema idealnom i odgovarajućem stanu i okućnici, odnosu privatnog i javnog, osećaju intimnosti i stepenu povezanosti sa susedom, esteticu i dizajnu objekata i njima pripadajućih upotrebnih predmeta i prostora.

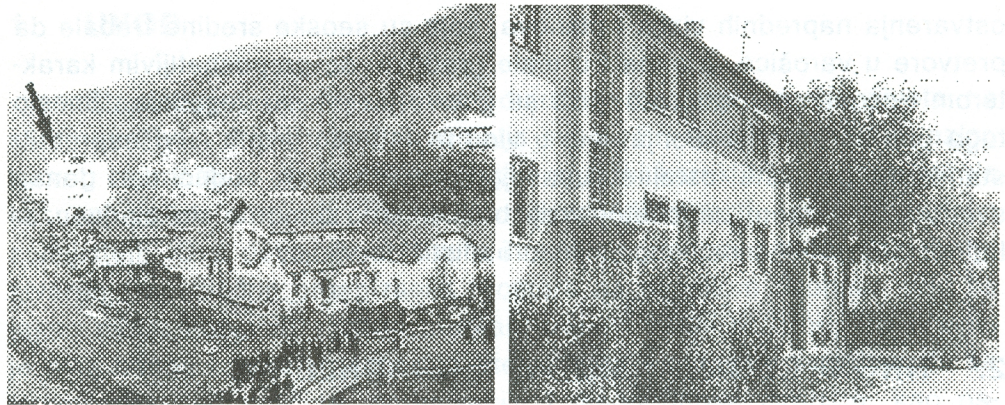
Bez obzira da li su u ravnicima ili u planinama, da li su zbijena ili razbacana po obroncima brda, da li su više ili manje počela da poprimaju karakter varoši odnosno da se urbanizuju, seoska naselja naših prostora dobila su tokom proteklih vremena određeni stilski izgled, koji ih je prvim utiskom posmatrača svrstavao u prepoznatljive ili manje uspele ruralne milje.

Selo je po svojoj prirodi zatvorena i konzervativna sredina, mahom društvo istomišljenika i međusobnih poznanika i komšija. Kao takva, veoma se teško adaptira na svaku vrstu inovacija. Ustaljeni načini života koje jedna sredina praktikuje, teško se menjaju i potrebne su decenije da se u svakodnevnicu infiltriraju nove ideje, običaji i način mišljenja. U prostornom smislu, u pogledu urbanizacije ruralnih sredina, na najveće teškoće naišlo se kod razumevanja i poverenja meštana, ne samo u smislu prihvatanja novih rešenja u uređenju prostora sela već i u pogledu adaptiranja na nove arhitektonske forme i objekte. Potpuna

ostvarenja naprednih vizija i planova, koje su seoske sredine trebale da pretvore u varošice, a onda i u male gradove, sa prepoznatljivim karakterom i osobenostima mesta, nisu se gotovo po pravilu događala. Umesto toga prvi koraci u uređenju sela u vidu izgrađenih javnih ili višespratnih stambenih objekata, ostali su usamljeni pokušaji koji, budući da i danas svedoče o jednom započetoj viziji budućnosti, sumorno dokazuju uzaludnost i promašenost ondašnjih urbanističkih vizija.

2. HRONOLOGIJA I MOTIVI IZGRADNJE

Radikalan rez napravljen je odmah nakon Drugog svetskog rata, kada su u ruralnim sredinama, podstaknute talasom novog načina mišljenja i novim društvenim i proizvodnim odnosima, počele da niču građevine sa zadatkom da simbolizuju novo vreme. Tako se u privrednom smislu fabrikama i industrijom opremaju veći gradovi i centri. Izgradnju industrijskih postrojenja i fabrika u razvijenijim krajevima Srbije nije pratila adekvatna izgradnja radničkih stanova i stambenih prostora. Najmanje se to dogodilo u selima, koja su u posleratnom periodu bila i neinteresantan prostor za razvoj novih društvenih odnosa. Selo se naime, po svojoj agrarnoj strukturi i manjoj sklonosti ka novim proklamovanim društvenim pravilima, smatralo nazadnom i zaostalom sredinom, u koje ne treba investirati, već samo odvlačiti resurse i odvoditi potencijalnu radnu snagu za industrijske pogone gradova. Kao siromašna poljoprivredna sredina, sela su svoje potrebe za novim stambenim prostorima obezbeđivala u ličnoj režiji, kao i do tada. Prve građevine koje su direktivom nicala po selima bili su tipizovani zadružni domovi, po ugledu na slične sovjetske, namenjeni unifikaciji svesti i mišljenja i okupljanju meštana oko socijalističkih inovacija, koje su diktirane iz gradova i sa viših mesta. Ove građevine i danas tužno egzistiraju u ruralnim prostorima Srbije, mahom privedene racionalnoj nameni (prodavnice, skladišta...) svedočeći o sunovratu arhitekture u jednom nesrećnom vremenu.

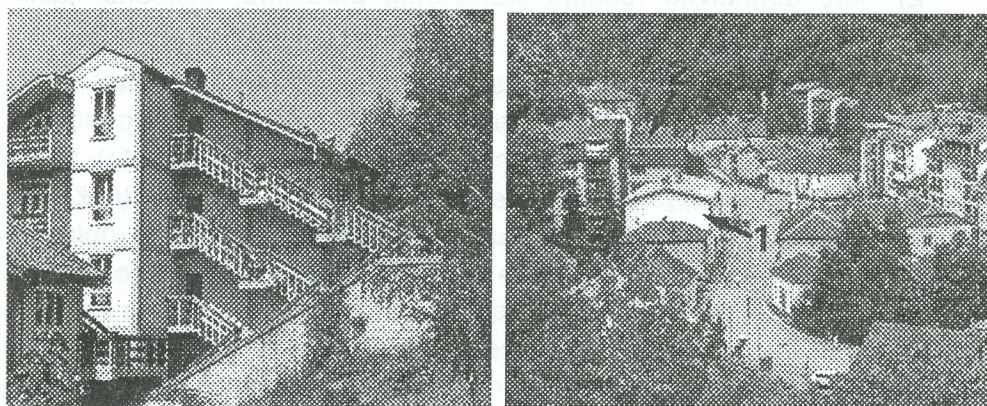
Slika 1.

Levo: Tipična rana višespratna stambena zgrada, kubične forme - kasnije dograđena i interpolovana u niz oko trga (Crna Trava).
Desno: Kolektivno stanovanje u prigradskom naselju (Železnička kolonija kod Zemuna), karakterom i formom znatno primerenija selu.

Drugi talas izgradnje, predstavljao je podizanje domova za stanovanje nepoljoprivrednog stanovništva, koga je opet u duhu antiagrarnog vremena bivalo sve više. U posleratnom periodu (prvih par decenija), izgrađivane su, obično u centrima sela kolektivne stambene zgrade, dvo i trospratne, sa po desetak stanova, namenjene nepoljoprivrednom življu (zdravstvo, prosveta, kultura, administracija...). Radilo se o klasičnim stambenim zgradama toga vremena, sa manjim (max. dvosobnim) stanovima dovoljnim za malu - inokosnu porodicu, upakovanim u trakt-panelni sistem strogih pravougaonih osnova zgrada, u kojima se u prizemlju redovno pojavljivalo par uslužnih prodavnica. Model takve soc-realističke izgradnje pokazao se kao privremeno i loše rešenje, jer sa gledišta komfora i estetike koje te zgrade sada pružaju stanovništvu i izgledu naselja, bolje bi bilo da nisu ni građene.

Nakon toga, obzirom da je stambeni problem bio rešen za jedno kraće vreme, odustalo se od dalje stambene izgradnje. Uopšte se orijentacija na korišćenje društvenog stana mogla u posleratnim godinama teško realizovati u selima Srbije. Mnogi su tada zbog stana, otišli za stalno iz seoskih uslova života. Zgrade koje su šezdesetih godina građene u seoskim sredinama, nisu u stambenom smislu mogle da zadovolje agrarno - industrijsko stanovništvo, naviklo da u svakodnevnom životu poseduje komad obradive zemlje i nešto malo stoke, bez obzira

na primaran posao kojim se bavi. Osim toga skučenost u stanu od 40 - 50 m² i nepostojanje vrta, bašte, trema i dvorišta, nije bio pravi model za privikavanje stanovništva na nove tendencije u stanovanju. Ozbiljan problem bio je i ugrožavanje privatnosti, kako u komforu posebnog ulaza i parčeta teritorije, tako i u obezbeđivanju eventualnog zajedničkog ulaganja u investiciju, koja će kasnije imati kolektivnog titulara i nositi obeležje opšteg, umesto privatnog vlasništva, na šta stanovništvo kao po definiciji konzervativno u tim stvarima, nije lako pristajalo.

Slika 2.

Levo : Kolektivno stanovanje novijeg datuma u Crnoj Travi. Karakteristična su zasebna stepeništa sa ulazom za svaki stan, čime se postiže komfor i izuzetna prilagođenost nagibu terena.

Desno : Starije (1) i novije (2) višespratno stanovanje u okruženju niskih seoskih kuća (Crna Trava). Novija zgrada pomerena je sa regulacije trga.

Proširenjem delatnosti u selima i sve većom potrebom da se prati korak sa razvijenijim sredinama, a ne retko i da se ublaži odliv stanovništva, stvorila se potreba za novim stambenim prostorima, pa se krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, grade u selima objekti drugog posleratnog talasa kolektivne stambene izgradnje. Ovi su objekti savremeniji i potpuno urbano oblikovno osmišljeni sadržaji, obično preuzeti iz grada, koji su trebali da pomognu u urbanizaciji seoskih centra - varošica i čaršija. Zgrade su različitog funkcionalnog koncepta. Gotovo sve sadrže manje (do dvosobnog) stanove. Osim toga, spratnost im je nešto veća (do četiri sprata i podkrovlje). Sistemi uklapanja stanova i koncepta su različiti: tri stana na spratu, dispozicija sa trostra-

nom orijentacijom, pojava polunivoa, zatim sa dva stana na spratu, sa zasebnim ulazom za svaki stan (inostrana iskustva u očuvanju intimnosti ulaza), itd...

Interesantno je da je pravo na stan, korisnike seoskih višespratnih i višeporodičnih zgrada, zanimalo na dva načina:

- 1) kao odskočna daska za dalje napredovanje i odlazak u veće centre, odnosno konačno iseljenje iz ruralne i pasivne sredine i
- 2) kao definitivno rešenje stambenog problema, odnosno način odbacivanja dodira i veza sa agrarom i obradom zemlje.

Takozvani neseljaci (administrativci, trgovci, radnici, poštari, policajci učitelji, lekari, veterinari i još mnogo njih), morali su biti privučeni stanom i obezbeđenom egzistencijom (nagrada u vidu veće plate), kako bi u opštem trendu satanizovanja sela kao sredine, pristali da žive i opslužuju seoski živalj. Korisnici društvenih stanova opet, iste dobijaju na korišćenje za vreme službovanja u nekoj od uslužnih delatnosti, ali se to najčešće pretvara u praksu trajnog korišćenja, sa pravom nasleđstva, čime se deo seoskog stanovništva pretvara u ruralne žitelje gradskog tipa. Privremenost njihovog boravka na selu i gradske navike koje su donosili sa sobom u ove nerazvijene sredine, bio je dovoljan razlog da im se kao stan ponude objekti i stambeni prostor neprimeren selu, bez dvorišta i radne alternative.

Sl. 3. Železnička kolonija kod Zemuna.

Levo: Visinska dominacija usamljenog višespratnog stambenog objekta.
Desno: Objekat je odstupio od nasleđene horizontalne regulacije sela.

U taj po karakteru ruralni, a decenijama pre toga manje ili više uspešno, ali mahom šarmantno i spontano oformljen lik sredine i duh mesta, u sliku sela, navike i običaje života u sredinama gde su građeni, ovi se objekti, a naročito njihovi neposredni korisnici, nisu nikada mogli uklopiti.

3. NEPRILAGOĐENOST U RURALNOJ MATRICI

Sa gledišta regulacije, ovi su objekti budući da su višespratni, u visinskom smislu dominantni u mahom prizemnom ili jedvanešto višem miljeu (sprat, potkrovlje). Kao takvi, akcentuju sliku ambijenta i neopravdano preuzimaju ulogu koju je nekada u vreme promišljenog planiranja prostora imala crkva ili eventualno škola. U horizontalnom smislu, ovi objekti gotovo po pravilu ne poštuju staru naseljsku regulaciju i parcelaciju, usled veličine gabarita i novih funkcionalnih karakteristika (prilaz, ulaz, okolni prostor). Tako zadovoljavajući samo potrebe određenog dela stanovništva za stambenim prostorom, oni u nasledenoj morfološkoj matrici prostora prave zbrku i remete ustaljena pravila prostornog ponašanja, ne donoseći pri tom bitan kvalitet u urbanizaciji sredine, koji bi se kao posledica ovakve radikalne vizuelne i fizičke intervencije u prostoru mogao očekivati.

4. KONTRASTI U PONAŠANJU KORISNIKA

Sa stanovišta karaktera višespratnog stanovanja, gde se njihov urbani momenat nikada nije mogao sroditi sa ruralnom okolinom, mogu se sagledavati izraziti kontrasti u ponašanju i doživljavanju prostora korisnika ovih zgrada i objektivnih mogućnosti koje su na datom mestu projektovane i građene. Stanovništvo sa gradskim navikama, teži prilagođavanju ruralnoj sredini i u mnogim sferama ponašanja prihvata navike seoskog života. Bez obzira na neagrarnu profesiju, marginalno se baveći ili samo oslanjajući na seljačku ekonomiju, ovaj deo stanovništva ima potrebu za dodatnim prostorom i onim specifičnim sadržajima koje stan u višespratnim stambenim zgradama nije ni projektovan da zadovolji.

Slika 4.

Levo: Za izgradnju novih seoskih stanova, koristi se i usko dvorište u zaleđu ulične regulacije (Malo Crniće).

Desno: Prostorni, sociološki i psihološki kontrasti (Žel. kolonija)

Tako će se zajednički prostor ovih objekata (stepeništa, haustori, podesti, spratne ostave, vešernice i prostorije kućnih saveta gotovo po pravilu vremenom pretvoriti u improvizovane sadržaje, koje na selu zadovoljava prostor dvorišta oko kuće (drvljanici, vajati, tremovi i plevnje, sušare, podrumi i letnje kuhinje). Prostori ispred ulaza u stanove, postaće sastavni delovi privatnog prostora stana, a ne retko, oskudno dvorište oko stambenih zgrada, biće iskorišćeno kao omanji zasad, zimska zaliha ogreva ili u najgorem slučaju za neki od ekonomskih objekata (kokošinjac, svinjac...).

Kolektivnost u karakteru određenih funkcija višespratnih stambenih zgrada, gde se podrazumeva disciplinovanost i određeni stepen urbane kulture stanovanja, u seoskoj sredini se pretvara u skup više ili manje usaglašenih individualnih pretenzija na javni prostor, pri čemu se postiže visok stepen međusobnog razumevanja različitih korisnika. Drugim rečima, ono što je u gradu u pogledu uzurpacije zajedničkih prostora skoro nezamislivo, u ruralnim ambijentima postaje stvarnost i uživa prećutnu međusobnu saglasnost korisnika. Stanovanje u zgradama kolektivnog karaktera, u manjim seoskim sredinama, nosi neminovne posledice u pogledu radikalnih suprotnosti u kulturi stanovanja korisnika i zahteva koji kolektivizam stavlja pred stanare. Stepeništa i javni prostori ispred ovih sadržaja, se tako pretvaraju u ostave za zimski ogrev, drva su naslagana po stepeništu pored ulaznih vrata. Veliki broj stvari se drži pred vratima a prostorije se u stanovima neadekvatno koriste.

Na taj način, ovakvi objekti, spontano od strane korisnika naka-
radno prilagođeni okolini, gube svoj osnovni projektovani smisao. Na
jednoj strani funkcija prostora biva groteskno izmenjena, a na drugoj
strani postignuti novi individualni komfori su daleko od suštinskog i
zaista ugodnog života na selu. Ako se primera radi ogromna većina
seoskog stanovništva koja živi u višespratnim zgradama greje na drva
(što je i logično, obzirom na cenu i pristupačnost goriva), postavlja se
pitanje opravdanosti projektovanja i izgradnje sistema zajedničkog gre-
janja iz kotlarnice ili retko toplovoda. I obrnuto, ako se navedeni i drugi
elementi kolektivnih stambenih zgrada u selima realno ne koriste, onda
se postavlja pitanje opravdanosti planiranja i građenja ovakvih objekata
za stanovanje u njima.

Ruralni način ponašanja stanara u privatnim ili javnim prostorima
objekata koji imaju urbani karakter, pogodna je tema za jednu dublju
sociološku analizu. Rezultati takve analize bi još više produbili sumnju
u kvalitet ovakvog pristupa urbanizaciji prostora.

5. RELACIJE SA OKRUŽENJEM

Sasvim posebno u odnosu na urbano - arhitektonski i sociološki
aspekt ovog problema stoji psihološki momenat, kako kod samih sta-
nara, tako i kod okruženja. Mada svesno specifičnih zanimanja korisnika
ovih stambenih kolektiviteta u izrazito individualističkoj sredini, okolno
poljoprivredno pa i poluagrarno stanovništvo ipak podleže iskrivljenoj
predstavi o njihovom načinu života i iskrenoj pripadnosti selu. Podo-
zrenje koje se javlja prema drugačije, mahom više obrazovanom sta-
novništvu, ne retko privremeno nastanjenom i ruralno nezainteresova-
nom, logična je posledica mentalne slike koju okruženje stiče kroz
objekte o kojima je reč. Naime, predstava koju seljani stiču u svakod-
nevnom dodiru sa višespratnim zgradama i načinu života u njima, pot-
puno je suprotna njihovoj svesti o seoskom životu, koji po njima pre
svega mora da bude vezan za zemlju, u fizičkom i radnom smislu.

Na drugoj strani, situacija u kojoj se stanari ovakvih objekata
nalaze, predstavlja određen psihološki pritisak. Stalno izloženi kritičkom
sudu okruženja u sredini koja teško da može brzo biti urbanizovana i
tako ublažiti neobičnost njihovog načina života, oni pribegavaju pri-

lagodavanju seoskim navikama i tako prostor u kome žive i sebe kao korisnike tog prostora dovode do granice apsurda.

6. PREPORUKE

Činjenica da je mešovito (polupoljoprivredno) stanovništvo u našim selima počelo da preovlađuje, kao i da će se ti procesi nastavljati u budućnosti, ukazuju na neodgovarajući pristup izgradnji stambenog prostora za stanovništvo čije je bavljenje poljoprivredom sekundarno, ali po pravilu uvek prisutno u dopunskom obezbeđivanju sredstava za život. Otudženost i malodušnost, pa i nezadovoljstvo načinom života, koji se vremenom stvara kod stanara u višeporodičnim stambenim zgradama na selu, predstavlja dobar razlog da se obezbeđivanju stambenog prostora za službeničko stanovništvo sela ubuduće prilazi na adekvatniji način primereniji ruralnoj sredini.

Problematika urbanizacije sela koja će po svojim karakteristikama prerasti u manje gradove, jeste najvažniji okvir delovanja za stručnjake različitih profila, upravo zbog veoma negativnih iskustava, koje naša sredina ima u dosadašnjoj praksi urbanizacije. Zatečeno stanje višespratnog stanovanja u selima, jedan je od problema kojima se mora prići uz uvažavanje različitih disciplina i aspekata koji tretiraju prostorna uređenja ruralnih sredina.

7. LITERATURA

1. Grupa autora: *Procesi urbanizacije*, AF, Beograd, 1993.
2. Mendras H.: *Seljačka društva (Societes paysannes)*, Globus, Zagreb, 1986.
3. Gurrieri F. Belli G.: *La casa colonica in Italia*, INCA, Firenze, 1994.
4. Simonović Đ.: *Centri zajednica sela u Srbiji*, IAUS, Beograd, 1970.
5. Simonović Đ., Ribar M.: *Uređenje seoskih teritorija i naselja*, IBI, Beograd, 1993.